

Stanisław KOŁODZIEJSKI

Ze studiów nad średniowiecznymi klasztorami obronnymi w południowej Polsce

Problematyka dotycząca umocnień obronnych średniowiecznych klasztorów w Małopolsce pozostaje wciąż na marginesie zainteresowań badaczy architektury *militaris* i archeologów. A przecież trudno przypuszczać, że mury okalające zespoły budynków klasztornych, budowane z taką starannością i mistrzostwem i których wzniesienie wymagało znacznych nakładów finansowych, oddzielały wyłącznie *sacrum* od *profanum* – izolowały miejsce świętego bytowania i kontemplacji od świata zewnętrznego.

Nikłe zainteresowanie badaczy funkcjami obronnymi budowli klasztornych sprawia, że nadal oczekujemy od mediewistów, a przede wszystkim od historyków prawa, odpowiedzi na pytanie: czy klasztory, fortyfikując swe siedziby, łamały obowiązujące we wczesnopiastowskiej Polsce tzw. regale grodowe, czyli prawo zezwalające na wznoszenia umocnionych budowli wyłącznie panującym? Wiele jednak przesłanek wskazuje, że w tym przypadku zakony stosowały normy prawne obowiązujące w Europie Zachodniej, a polscy władcy nie kwestionowali zapożyczonych z zewnątrz uprawnień. Wyjaśnienie wątpliwości związanych z tym zagadnieniem wymaga jeszcze przeprowadzenia wnikliwych analiz. W niniejszym studium postaram się przytoczyć kilka przykładów małopolskich klasztorów, posiadających bez wątpienia charakter obronny.

W celu uporządkowania złożonej wszak problematyki zastosuję tymczasowy podział klasztorów na trzy kategorie. Pierwszą tworzą budowle usytuowane w miejscach z natury obronnych, wyposażone dodatkowo w umocnienia fortyfikacyjne. Do drugiej grupy sakralno-rezydencjonalnych założeń zaliczam klasztory wznoszone w obrębie miast, którym bezpieczeństwo zapewniały obwody obronne miejskich fortyfikacji. Wreszcie trzecią kategorię reprezentują budowle zlokalizowane w miejscach pozbawionych znaczniejszych walorów obronnych i w związku z tym wyposażone w bardziej lub mniej skuteczne elementy fortyfikacyjne.

Do pierwszej grupy należy zaliczyć najwcześniejsze na terenie Małopolski opactwo benedyktyńskie, wzniesione w Tyńcu blisko Krakowa. Powstało, jak przyjmują badacze, około 1044 roku dzięki fundacji księcia Kazimierza Odnowiciela¹. Klasztor zbudowano na skalnej skarpie prawego brzegu Wisły. Prowadzone tu kilkuletnie badania archeologiczno-architektoniczne nie przyniosły wystarczająco dokładnych danych umożliwiających chronologiczne rozwarstwienie poszczególnych elementów zabudowy. Prawdopodobnie z początkową fazą istnienia opactwa można łączyć relikty fosy i ziemnego wału, oddzielające od zaplecza zabudowania klasztorne². Walory strategiczne

¹ G. Łabuda, *Szkice historyczne XI wieku. Początki klasztoru benedyktynów w Tyńcu*, „Studia Źródłoznawcze”, 35, 1994, s. 23–64.

² G. Leńczyk, *Badania wykopaliskowe w Tyńcu w l. 1948–1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 3, 1955 s. 260–270; *Tyniec*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, VI/1, Wrocław 1973, s. 234–238.

i obronne opactwa były zapewne wykorzystywane w pierwszej połowie XIII w. w trakcie walk książąt polskich o panowanie w stolicy dzielnicy senioralnej – w Krakowie. Interweniował bowiem w tej sprawie papież Grzegorz IX, zabraniając w specjalnie wydanej bulli w 1229 roku odbudowywania lub wznoszenia w obrębie klauzuli opactwa tynieckiego umocnień fortyfikacyjnych³. Nieco później, prawdopodobnie w XIV w., klasztor został otoczony również murem obronnym. Pozostałości tych umocnień zostały zidentyfikowane w trakcie badań architektonicznych prowadzonych w zachodniej części południowego skrzydła zespołu budowli⁴. Prawdopodobnie tenże mur opasywał całe opactwo. O warownym charakterze tynieckiego klasztoru pisał zresztą nasz XV-wieczny historyk i kronikarz Jan Długosz, wspominając o murach i wieżach nadających opactwu walor twierdzy⁵. Także w dokumentach z XV w. tyniecki klasztor określano często mianem *castrum*⁶. Kolejne modernizacje systemu obronnego prowadzono w następnych stuleciach. Walor potężnej fortecy, zdolnej przetrwać nawet ostrzał artyleryjski, klasztor uzyskał w XVIII wieku w czasie konfederacji barskiej. Prace fortyfikacyjne rozpoczęto w roku 1769. Początkowo ograniczyły się do sypania ziemnych umocnień, a od roku 1771 budowlę wzmocniono bastionami i basztami. Mimo bohaterskiej obrony konfederatów klasztor został zdobyty.

Do grupy klasztorów usytuowanych w miejscu z natury obronnym należy zaliczyć także najwcześniejszy w Małopolsce, a może również w Polsce, klasztor norbertanek na Zwierzyńcu koło Krakowa. Ufundował go ok. 1160 roku Jaksa, jeden z najwybitniejszych możnowładców XII-wiecznej Polski⁷. Sprowadzone z Czech norbertanki zostały osadzone w klasztorze wzniesionym w widłach Wisły i jej dopływu Rudawy. Zabudowania posadowiono na progu wapiennej skały, opadającej gwałtownie ku południowi w kierunku Wisły. Od wschodu i południowego wschodu oddzielały je istniejące wówczas mokradła. Dotychczasowe badania archeologiczne i architektoniczne nie wniosły niestety do interesującego nas tematu zbyt wielu danych⁸. Nie wyróżniono bowiem elementów założenia klasztorowego, zapewniających zakonnikom bezpieczeństwo. Być może dopiero po doświadczeniach związanych z najazdem Tatarów w 1241 roku, który spowodował poważne zniszczenia w zabudowie klasztornej, zdecydowano się nadać siedzibie norbertanek bardziej warowny charakter.

Dokładnych badań archeologicznych oczekują również pozostałości ufortyfikowanego klasztoru w Grodzisku koło Skały. Mimo braku dokładniejszych rozpoznań wykopalskich, trudno mieć wątpliwości, iż zarówno wybrane miejsce, jak i elementy obronne, których relikty dostrzegamy na powierzchni, miały zapewnić bezpieczeństwo

³ *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*, wyd. S. Kętrzyński i S. Smolka, Lwów 1875, nr 8.

⁴ W. Niewalda, *Tyniec – opactwo benedyktyńskie. Wyniki badań architektonicznych skrzydła południowego „Wielkiej Ruiny”*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego”, t. II, 1995, s. 163.

⁵ *Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, ed. A. Przedziecki, t. 3. Kraków 1864, s. 181–183.

⁶ Przykładowo: *Najstarsza księga sądu najwyższego prawa niemieckiego na zamku krakowskim*, wyd. A. Kłodziński, Kraków 1936, nr 3010, 3028; *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki (wypisy) z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej*, wyd. A. Z. Helcel, Kraków 1880, nr 1823, 3486.

⁷ J. Rajman, *Klasztor norbertanek na Zwierzyńcu w wiekach średnich*, Kraków 1993.

⁸ T. Lenkiewicz, *Wyniki obserwacji wykopów przypadkowych i archeologicznych badań sondażowych prowadzonych na terenie klasztoru norbertanek na Zwierzyńcu w Krakowie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Archeologiczne”, z. 4, 1962, s. 157–166; K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975, s. 255–259.

klaryskom sprowadzonym tu z Zawichostu. O translacji klasztoru zdecydowały przede wszystkim obawy zakonnic narażonych w swej starej siedzibie na napady pogańskich Tatarów i Litwinów. W pobliże Krakowa sprowadził klaryski książę Bolesław Wstydlivy około 1257 roku. Z tego bowiem roku pochodzi dokument, mocą którego książę przekazuje zakonnicom nie tylko bardzo bezpieczne miejsce nad rzeką Prądnik, zwane Skałą, lecz ponadto zezwala im na obwarowanie swego klasztoru, a mówiąc dokładnie – na zbudowanie tu mocnego zamku (*castrum*)⁹. Wydane klaryskom uprawnienie do wzniesienia ufortyfikowanej siedziby należy do nielicznych spośród zachowanych polskich dokumentów, zawierających to wyjątkowe prawo. Poprzedza go jedynie zezwolenie na budowę zamków, wydane w roku 1252 wojewodzie krakowskiemu Teodorowi Gryfście¹⁰. Jak można wnosić z kolejnych wzmianek źródłowych, klaryski skorzystały z przyznanego im przywileju i wzniosły warowny klasztor w miejscu wskazanym przez księcia Bolesława. Niestety, widoczne do dzisiaj na wzgórzu relikty ziemnych umocnień i fragmenty murów nie zostały dobrze zbadane przez archeologów, stąd nasza wiedza o układzie przestrzennym zabudowy i elementach fortyfikacyjnych jest znikoma¹¹. Można jednak przypuszczać, posiłkując się historycznymi przekazami, że oczekujące rozpoznać wykopaliskowych pozostałości warownego założenia pochodzą właśnie z początku drugiej połowy XIII w. Wykluczyć natomiast należy pogląd, wysuwany przez większość dotychczasowych badaczy, że klaryski wzniosły swój klasztor na miejscu dawnego zamku, zbudowanego jakoby w 1228 roku przez śląskiego księcia Henryka Brodatego. Relikty tegoż *castrum* zostały niedawno zlokalizowane i wstępnie rozpoznane wykopaliskowo w leżącej w pobliżu wsi Sułoszowa.

Przejsz teraz wypada do zaprezentowania przykładów klasztorów lokowanych w obrębie miast. Budowle te stanowiły nieodłączny element krajobrazu kulturowego miejskich ośrodków. Ich usytuowanie odegrało też niemałą rolę w kształtowaniu się zabudowy miast, w procesie wytyczania przebiegu granic i tworzenia systemów fortyfikacyjnych. W przypadku osadzania konwentów w obrębie lokacyjnych ośrodków miejskich, zabudowania klasztorne wznoszono najczęściej w pobliżu istniejących lub też planowanych linii umocnień fortyfikacyjnych. Z terenu Krakowa doskonałego przykładu dostarcza klasztor klarysek, przeniesiony na początku XIV w. do miasta z omówionej wcześniej Skały. Zakonnice wzniosły swe zabudowania klasztorne na terenie umocnionego podgrodzia u stóp Wawelu i otrzymały również kościół pod wezwaniem św. Andrzeja, wyposażony w wyraźnie widoczne cechy obronne. Ziemne fortyfikacje podgrodzia, biegnące na tyłach posesji zajmowanej przez klaryski, zostały w XIV wieku zastąpione murem miejskim opasującym Kraków¹². Do fortyfikacji miejskich przylegały także pobliskie dwa klasztory męskie – franciszkanów i dominikanów.

⁹ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876, nr 55.

¹⁰ Tamże, t. II, nr 436.

¹¹ S. Kołodziejcki, *Przegląd archeologicznych badań średniowiecznych budowli obronnych w Dolinie Prądnika i w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, [w:] *Badania naukowe w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Materiały konferencyjne – referaty, postery, sesje terenowe. Ojców, 10–11 maja 2001 r.*, red. J. Partyka, Ojców 2001, s. 371–374; Z. Holcer, *Zarys historii Grodziska koło Skały w średniowieczu (odkrycie trzeciego średniowiecznego murowanego zamku na terenie Ojcowskiego Parku Narodowego)*, [w:] *Badania naukowe w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Materiały konferencyjne – referaty, postery, sesje terenowe. Ojców, 10–11 maja 2001 r.*, red. J. Partyka, Ojców 2001, s. 354–370.

¹² J. Stoksik, *Powstanie i późniejszy rozwój uposażenia klasztoru klarysek w Krakowie w XIII i XIV wieku*, „Rocznik Krakowski”, t. 35, 1961, s. 91–128; A. Grygorowicz, *Kościół św.*

Szczególnie wyraźny przykład związku lokalizacji klasztoru z przebiegiem fortyfikacji miejskich obserwujemy na terenie krakowskiego Kazimierza, stanowiącego w średniowieczu odrębne miasto. Sprowadzony tu w XIV w. konwent augustianów wznosił swe zabudowania klasztorne przy północnej granicy miasta lokacyjnego. Jak dowiodły badania archeologiczne i architektoniczne, budowa klasztoru i murów miejskich była inwestycją prawdopodobnie jednoczasową. Jako element fortyfikacji miejskich wykorzystano także basztę klasztoru, wzniesioną na planie czworoboku i posiadającą w górnej partii otwory interpretowane jako strzelnice¹³.

Charakter obronny posiadały bardzo często także klasztorzy wznoszone w obrębie miast pozbawionych obwodów fortyfikacyjnych. Można się tu posłużyć przykładem klasztoru klarysek w Starym Sączu, położonym na południowych rubieżach Polski. Ufundowała go księżna Kinga w 1280 roku. Aczkolwiek budowie klasztoru nie zostały szczegółowo rozpoznane przez architektów i archeologów, badacze sądzą, że już w początkowej fazie istnienia klasztor był otoczony murem obronnym. Prawdopodobnie część z widocznych do dzisiaj elementów fortyfikacyjnych pochodzi z czasów fundacji klasztoru. Z nieco późniejszymi fazami rozwojowymi, datowanymi jeszcze na okres średniowiecza, łączą badacze budowę pełnego obwodu warownego wyposażonego w okrągłe baszty, z których jedna zachowała się do dzisiaj. Na przełomie XVI/XVII w. mur obronny został nadbudowany i wyposażony w dodatkowe strzelnice¹⁴.

Podobnie jak w epoce średniowiecza, również w okresie nowożytnym dokładano starań o bezpieczeństwo przebywających w klasztorach zakonnice i zakonników. W trakcie projektowania i wznoszenia systemów fortyfikacyjnych zespołów sakralno-rezydencjonalnych korzystano z najnowszych zdobyczy myśli inżynierskiej. Tendencje te uwiadcniają się w budownictwie małopolskich klasztorów szczególnie pod koniec wieku XVI i na początku następnego stulecia.

Zaprezentowany tu krótki przegląd wybranych przykładów średniowiecznych klasztorów małopolskich wyposażonych w elementy obronne jest zaledwie ilustracją bardziej złożonych procesów, w których badaniu nauki posługujące się metodami rozpoznania terenowych mają wciąż znikomy udział¹⁵. Wypada zatem zgłosić jeden generalny postulat, by do studiów nad architekturą *militaris* włączyć zespoły klasztorne. Należy przede wszystkim wyjaśnić, jaki był udział zakonów, przenoszących z Zachodu stosowane tam normy prawne, w procesie przełamania obowiązującego w Polsce wczesnofeudalnej regale grodowego. Interesujących wyników należy się spodziewać również po podjęciu studiów nad rolą klasztorów w formowaniu się układów przestrzennych zabudowy pierwotnych ośrodków miejskich i systemów ich obrony. Problemem godnym wyjaśnienia, a pominiętym w niniejszym studium, jest zagadnienie istnienia w Małopolsce zamków wznoszonych przez zakony, które to budowle spełniały przede wszystkim funkcje refugialne.

Andrzeja w Krakowie we wczesnym średniowieczu, „Rocznik Krakowski”, 39, 1968, s. 5-37.

¹³ B. Kwiatkowska-Kopka, *Średniowieczna architektura klasztoru Augustianów w Krakowie*, Wrocław 1999 (maszynopis pracy doktorskiej).

¹⁴ Z. Beiersdorf, M. Kornecki, B. Krasnowolski, *Sztuka Starego Sącza*, [w:] *Historia Starego Sącza od czasów najdawniejszych do 1939 roku*, red. H. Barycz, Kraków 1979, s. 304-340.

¹⁵ S. Kołodziejki, *De Tyniec á Jaroslaw – des études sur les éléments défensifs des monastères en Pologne de midi*, [w:] *Castrum Bene*, t. 5/1996, *Castle and Church*, Gdańsk 1996, s. 97-102.